

Надія ЯКОБЧУК
(Київ, Україна)

Козацька історія в наукових студіях І. М. Каманіна

Іван Михайлович Каманін відомий вітчизняним науковцям перш за все як видатний архівіст, палеограф та історик. Для нього – надзвичайно уважного дослідника актових матеріалів – події української історії не могли залишитися в стороні. Під впливом своїх попередників, зокрема учителя В. Б. Антоновича, вчений досліджував різноманітні проблеми сповненого драматизму майже трьохвікового козацького періоду. І, як зазначає академік М. Василенко, саме їм “присвячено більшіну робіт І. М. Каманінових, різноманітних розміром, змістом і завданнями” [1, с. 56].

Незважаючи на те, що з історії українського козацтва уже висловлено багато різних думок та гіпотез, написано сотні наукових праць, окремі її моменти досі залишаються дискусійними. Козацтво як самобутнє явище розглядалося рядом істориків, починаючи з 60-х років XIX століття, внаслідок чого нагромаджено багатий історіографічний матеріал. У цьому контексті значне місце посідають наукові студії І. М. Каманіна, в яких піднято питання походження козаків, економічної еволюції та внутрішнього устрою цього стану, національно-визвольних змагань періоду Хмельниччини тощо. Крім того, чимало праць вченого присвячено особистостям уславлених козацьких гетьманів (П. Сагайдачного, Б Хмельницького, І. Мазепи).

Наша стаття присвячена дослідженню наукових праць І. М. Каманіна з історії козацтва, опублікованих в періодиці кінця XIX – початку XX століття та окремими виданнями. Ми ставимо перед собою мету здійснити історіографічний аналіз робіт дослідника, визначити пріоритетні для нього проблеми, а також з’ясувати місце та значення його напрацювань в українській історіографії. Крім того, ми спробу-

ємо узагальнити погляди вченого на даний період вітчизняної історії. Актуальності та наукової новизни даній статті додає недостатня дослідженість історичної спадщини І. М. Каманіна, позаяк більшість науковців зупинялися лише на загальній характеристиці його найвідоміших публікацій.

Праці І. М. Каманіна з історії козаччини привертали увагу дослідників ще з початку ХХ століття. Вони здійснювали загальний огляд цих студій в контексті характеристики наукової діяльності вченого. Так, М. Василенко у статті “Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна” (1926 р.) коротко охарактеризував деякі праці дослідника, зокрема “К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого”, “Очерк гетманства Петра Сагайдачного”, “Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн”, “Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, “Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией” [1, с. 54-68]. Через 65 років Олександр Ситник у історіографічному дослідженні, присвяченому 140-річчю з дня народження вченого [22, с. 115-133] зробив спробу виокремити та розглянути досліджувані ним проблеми і простежити еволюцію історичних поглядів науковця. У середині 1990-х років кілька праць, присвячених науковій діяльності І. М. Каманіна, надрукувала О. Ємець [2, с. 250-261; 3, с. 168-176].

Козацтво займає в історії України особливе місце, і учений, багато років займаючись систематизацією та упорядкуванням документів періоду Хмельниччини, зміг розкрити чимало пов'язаних з ним нез'ясованих і суперечливих питань.

У 1894 році в журналі “Чтения в Историческом Обществе Несторалетописца” з'явилися дві праці науковця з історії української козаччини “К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого” та “Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668 гг.)”, перша з яких є рефератом, прочитаним 23 лютого 1893р. на засіданні Товариства. У них зафіксовано позицію автора щодо причин, часу виникнення та походження українського козацтва. Зокрема, на думку історика, основою майбутнього козацького стану стало автохтонне населення Південної Русі, яке після монголо-татарської навали повернулося на рідні землі і почало об'єднуватися в автономні общини на чолі з власними отаманами. “Общины эти, – писав вчений, – не имели городов в смысле укрепленных оборонительных пунктов ... Занимаясь промыс-

лами в летние месяцы на полях, в лесах или по рекам, общины высылали небольшие вооруженные отряды для защиты в случае нападения кочевников; такие отряды располагались на огражденных самою природой островах рек Буга и Днепра”* [10, с. 58]. У другій половині XIV століття вони були підкорені литовськими князями, за панування яких у Подніпров’ї з’являється ряд фортець для захисту кордонів (Черкаси, Канів, Кременчук та ін.). Щоб простежити історію цих утворень протягом XIV століття, науковець використав “наиболее ранний документальный источник” – дипломатичне листування Московської держави з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною, Молдавією та Валахією, у якому населення південноруських земель взагалі, і козацтво зокрема, згадуються під назвами “черкаси” і “королеві люди” На основі цих документів, що повідомляють епізоди міждержавної боротьби, І. М. Каманін визначив дату першої письмової згадки про козаків (1489 рік), а також зробив висновок, що початки формування козацтва відносяться до середини XIV століття, – часу поширення на території Подніпров’я влади литовських князів. Саме тоді мирні, напівземлеробські общини поступово перетворюються на напіввійськові напівземлеробські об’єднання, а на початку XV століття козацтво уже являло собою сильне воєнізоване угруповання, здатне протистояти нападам татар. Прикметною є думка дослідника про наявність у козацтва певної внутрішньої автономії. Також з його публікації дізнаємося імена перших козацьких вагажків (старост), які очолювали групи козаків одночасно, а не по-черзі, як пишуть козацькі літописи [10, с. 67-69]. Як бачимо, тут чітко простежується вплив на погляди ученого його вчителя В. Б. Антоновича – прихильника общинної теорії походження козацтва.

У праці І. Каманіна підкреслено вплив на формування козацтва економічних факторів. Спираючись на грамоти і акти XV-XVI століття, опубліковані у III частині I тому “Архива Юго-Западной России”, він зробив висновок про незмінність занять населення Подніпров’я, підкреслюючи велику подібність соціального устрою та генетичний зв’язок общин XIII-XIV століття та козацьких груп кінця XV – середини XVI століття [10, с. 70]. Досить цікавими є думки вченого щодо місцезнаходження та часу заснування першої Січі: “... еще в XV в. на

* Цитати подано зі змінами відповідно до норм сучасного правопису. Авторську лексику та мовностилістичні особливості тексту збережено.

Днепре, где-то на Тавани или около нея, во всяком случае ниже порогов... находилось место постоянного прибывания отряда черкасов или казаков, и при том довольно значительного в числе...; сечь необходимо должна была родиться вместе с казачеством, со времени господства литовских князей над Южной Россией, вследствие новых изменившихся отношений населения к татарам. ... здесь-то на Тавани и была древнейшая Запорожская Сечь.” [10, с. 71]. На думку І. Каманіна, козаки неодноразово переносили свій Кіш і покинули Тавань у 1504 році, оскільки там мала бути збудована татарська фортеця. Заперечував він і загальноприйнятю традицію заснування першої Січі на о. Хортиця князем Д. Вишневецьким, аргументуючи свою думку тим, що у літописі Нормантського та “Путевых записках” Е. Ляссоти “говорится лишь о сооружении города, но вовсе не сечи, как укрепленного места для пребывания “немалого почта” казаков” [10, с. 73]. Також вона не могла бути створена з ініціативи литовського чи польського уряду.

Саме економічний та політичний чинники спричинили на початку XVI століття якийсь перелом у житті козаків, що трактується літописцями як “організація казачества королем Стефаном Баторием”. Причини, що притягали козацтво до Польщі на початку століття і викликали спалах боротьби проти неї наприкінці його, криються, на думку автора, у внутрішній організації козацтва. Це зародження, поступовий розвиток та зростання козацького землеволодіння, а також місцева суспільна автономія. Поступово так звані “уходи” перетворюються на приватну власність осілих козаків. Саме з привласнення окремими козаками своїх “уходів” веде свій розвиток землеволодіння, яке було дуже поширене на основній території поселення козаків (лівобережжя Дніпра, степ, південь Київщини). Крім того, на основі жалуваних грамот та люстрацій кінця XVI століття, констатується факт боротьби общинного і приватного прав на землю.

У праці вченого аргументовано доводиться наявність економічного підґрунтя суспільно-політичних перетворень козацької общини: “Факт землевладения вообще тесно связывается с силой и прочностью власти...” [10, с. 95]. Економічні фактори спричиняють еволюцію політичної влади, зокрема її розподіл – відокремлення адміністративної та судової влади від воєнної, кожна з яких в добу Б. Хмельницького була цілком сформованим явищем. Значна увага автора приділена розвитку основних органів влади Січі – Ради й гетьмана та отаманів

як представників адміністрації та суду. Раду визначено як орган вищого суспільного управління, який “как и само казачество, очень древнего происхождения и, быть может, имеет тесную связь с вечем великокняжеской эпохи” [10, с. 99]. Розглянуто повноваження та склад Ради. В еволюції гетьманської влади виділено три основних періоди: I) кінець XV ст. – 1572рр., коли козацтво жило окремими общинами на чолі з отаманами; II) 1572 – 1596 рр., коли гетьман призначається польським урядом або обирається козаками з власного середовища; III) 1596 – 1638 рр. – широкий розвиток гетьманської влади, коли з’являються складені ними документи. З 1648 року гетьманська влада проявляється в повній силі [10, с. 101-102]. Щодо посади кошового отамана, то вказано, що у документах вона з’являється досить пізно. Кошовий є представником козацтва, керівником козацького війська, підзвітним гетьману. Поряд з цим, І. Каманін вказував на наявність у козаків права, яке склалося поступово з розвитком адміністративної та судової влади. З його праці маємо інформацію, що козаки використовували норми давньоруського права, а не литовські статuti чи постанови польських сеймів. Як доказ він наводить 6 юридичних звичаїв козацтва [10, с. 103].

У висновках підкреслено, що зростання і зміцнення землеволодіння та прагнення до влади і впливу в общині згодом спричинили глибокий розкол козацтва та внутрішню боротьбу між його групами.

Як бачимо, дана наукова праця, побудована на гіпотезах, які вчений намагався підтвердити документально. І. Каманін прагнув показати зв’язок процесу формування козацтва з розвитком економічних відносин. Незважаючи на критику деяких положень (про общини XIII ст., як початки козацьких утворень, заснування Січі тощо), дане дослідження є значним досягненням в осмисленні історії українського козацтва, оскільки саме в ньому автор фактично вперше в українській історіографії торкнувся економічних проблем козацької історії. Як відомо, дану теорію пізніше розвинув М. Грушевський у VII томі праці “Історія України-Руси”. Цінності даній роботі надає використання автором великої кількості маловідомих архівних матеріалів.

Інша з двох вище названих праць є збіркою 9 документів, присвячених історії козацького землеволодіння, більшість з яких була використана автором для написання попередньої праці. Це акти кінця XV – середини XVII ст. про вирішення спірних питань користування і володіння землями, жалувана грамота короля Сигізмунда-Августа

козаку Ємельяну Івановичу на землю, записи та виписки про продаж і поділ власності, а також підтвердження прав на володіння землею як спадком. Важливим дане дослідження робить те, що у передмові до документів І. М. Каманін, залишаючись вірним общинній теорії, дає власне визначення українського козацтва: "... мы начинаем смотреть на казачество, как на исконное землевладельческое и земледельческое туземное южно-русское население, сознающее свою национальную особенность и преданное своей вере, которое, признав сначала добровольно власть татар, а потом, перейдя под владычество Литвы и слив последнюю с собою, при вторжении в его жизнь чуждых шляхетско-католических начал, стало стремиться к обособлению, к выработке собственных форм; но вследствие отсутствия сильной центральной власти в нем, вследствие соединенного польско-турецкого давления извне; вследствие постоянных смут и брожения неустановившихся элементов внутри, оно вынуждено было разрываться в многосторонней обезсиливавшей его борьбе, которая и составляет отличительную черту казацкой истории" [14, с. 5]. Така точка зору, не дивлячись на окремі дискусійні моменти, має право на існування і тому займає своє місце серед комплексу відомих сьогодні наукових теорій про походження козацтва.

Висловлені науковцем положення щодо походження та економічної еволюції українського козацтва гостро розкритикував М. Любавський у своїй праці "Начальная история малорусского казачества", надрукованій 1895 року в "Журнале Министерства Народного Просвещения". Зокрема, він поставив під сумнів болохівську теорію М. Дашкевича та твердження І. Каманіна, що витоками українського козацтва стали громади мешканців півдня Русі, ворожі князівському устрою. Окрім того, критик вважав помилковою тезу ученого, що козацтво споконвіків було землеробським і землевласницьким станом, позаяк в основі їх традиційних занять лежав відхожий промисел. І лише в процесі колонізації території Подніпров'я наприкінці XV – на початку XVI століття почало розвиватися козацьке землеволодіння. Справедливим також є зауваження останнього, що ряд положень І. М. Каманіна суперечливі та дещо плутані. Це спричинено тим, що у доведенні своєї думки останній, в переважній більшості, спирався на документи початку XVI століття, за якими важко реконструювати окремі факти початкового етапу історії козацької доби. На думку М. Любавського, помилкою дослідника були намагання поєднати ви-

борний порядок та централізований принцип призначення козацьких ватажків; встановити причинно-наслідковий зв'язок давньоруських общин XIII століття з формуванням козацьких утворень, довести факт заснування Запорозької Січі на Тавані окремим загоном козаків та давності козацького землеволодіння тощо. Крім того, критик не поділяв думку науковця про самобутність козацтва як окремого етнічно специфічного явища, характерного лише для українських земель, вказуючи, що процес виникнення цього стану мав ряд спільних ознак, як на території України, так і в інших регіонах, зокрема на Дону [21, с. 238]. У висновку М. Любавський відзначив, що, хоч учений і навів у своєму дослідженні ряд нових відомостей з історії козацтва, його розуміння цієї проблеми не розвинуло її далі. Більш того, на думку критика, у порівнянні з уже наявними на той час напрацюваннями з цієї проблеми, автор зробив кілька кроків назад [21, с. 243-244].

Реакція І. М. Каманіна на цю рецензію була досить гострою. Свої враження він висловив у листі до М. П. Дашкевича від 31 липня 1895 року, з чого можна зробити висновок, що дослідник не сприйняв ні одного критичного зауваження автора і залишився при своїй думці [4, арк. 1-2]. “Более возмутительного отношения критика к разбираемым теориям, я не встречал. Главным образом он вооружается против теории о болоховцах; собственных соображений у него нет, а опирается на мнения Карамзина, Соловьёва, Забелина да роботу Зотова “О черниговских князьях по Любецкому списку”, – писав учений. Думки М. Любавського щодо своїх позицій, він вважав безпідставними.

Розгляд проблеми козацького землеволодіння І. Каманін продовжує у статті “К вопросу о казацком землевладении”, надрукованій 1909 року у “Чтениях в Историческом Обществе Нестора-летописца”. У ній, на основі аналізу документу з книги магістратського суду м. Дубно (польською мовою), виявленого в Центральному архіві Київського університету, автор визначив правове та соціальне становище так званих “послушних козаків”, які відбували військову повинність на користь панів, що встигли захопити землі останніх. При цьому вчений зазначив, що документи про землеволодіння являються рідкістю, оскільки такі відомості не записували до актових книг. Наприкінці даної праці дослідник назвав причину козацьких війн, наводячи на доказ уривок з листа Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького: “Потеря земли и личной свободы были главнейшими причинами казацких войн ...” [9, с. 10].

Дослідження проблем початкового періоду історії українського козацтва І. Каманін продовжив у статті “Очерк гетманства Петра Сагайдачного” (1901р), виданій згодом окремим виданням. На початку праці вчений вказує, що “вопрос о событиях в гетьманство Петра Конашевича Сагайдачного” відноситься до таких, які “могут быть решены лишь с некоторой, более или менее близкой к истине вероятностью” [18, с. 3]. Цікавою деталлю цієї праці є відстоювання висловленої раніше думки, що зародження українського козацтва відбулося після монголо-татарської навали, коли козацькі общини підтримували мирні відносини з татарами, загострення яких спричинила колонізація українським населенням південних земель.

У даній праці автор детально розглядає період гетьманства П. Сагайдачного, приділяючи увагу його біографії, часу і обставинах приходу до влади, військовій та адміністративній діяльності, відносинам гетьмана з Туреччиною, Польщею та Московською державою. Зі змісту статті можна зробити висновки, що вчений досить сильно ідеалізує свого героя, називаючи його “вождем и устроителем Украины”, який переслідував мету “свободити Русский народ от подданства и ярма работнического” [18, с. 5, 9]. Крім того, розглядаючи праці своїх попередників М. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Максимовича, автор робить висновок, що до початку гетьманування П. Сагайдачного та деяких його походів на Туреччину. Розглядаючи зовнішню політику гетьмана, дослідник висловив думку, що він діяв виключно в інтересах козацтва, дуже добре розуміючи політичну та економічну ситуацію. Відносини з Московською державою І. Каманін визначає пріоритетними для П. Сагайдачного: “... Сагайдачный, оберегая Москву от казацких походов, видел в ней естественную и единственную союзницу Малорусского народа в борьбе его против полонизации и окатоличения ...” [18, с. 15]. Відносини ж гетьмана з Польщею розглядалися вченим як мудрі політичні кроки останнього, що суперечило точці зору його сучасників. Взагалі в особі П. Сагайдачного він бачив попередника Б. Хмельницького, звеличував його військову майстерність.

Дана праця І. М. Каманіна, безперечно є досить вагомим досягненням для української історіографії, однак вона не позбавлена певних недоліків. Невелика кількість джерел про гетьмана П. Сагайдачного не дає можливості робити категоричні висновки і характеризувати цю безсумнівно видатну постать лише позитивно, як це простежується у

роботі вченого. Науковці, які розглядали статтю дослідника, зазначають, що у своїх думках І. Каманін не завжди слідував фактам [1, с. 57]

Через деякий час вчений друкує збірку документів “Материали к «Очерку гетьманства Петра Сагайдачного»” [13, с. 123-177], до якої включає універсали та грамоти польського короля Сигізмунда III, коронного гетьмана С. Жолкевського, скарги польської шляхти на дії козацтва, уривки з листів тощо (всього 40 одиниць), а також портрети козацького гетьмана та зображення з книги К. Саковича. Дані джерела ілюструють становище у Київському воєводстві протягом 1606-1622рр., а тому представляють інтерес для дослідників історії України XVII століття.

Крім того, не слід оминати увагою роботу І. М. Каманіна “Ще до пісні про Петра Сагайдачного” (1908р.), присвячену аналізу фольклорної пам’ятки козацької доби – народної пісні “Ой на горі жінці жнуть”. Про її зміст та думки вченого щодо неї довідуємося з розглянутої вище статті [18, с. 28-32]. Дана праця скоріше всього є відгуком дослідника на доповідь Б. Грінченка, присвячену аналізу цієї пісні, яку останній виголосив на засіданні Українського Наукового Товариства у Києві 14 листопада 1907 року. І. Каманін дає власну відповідь на підняті письмемником питання, доводячи, висловлені раніше думки.

Наступним періодом української історії, який детально висвітлюється у наукових студіях вченого є доба національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Окремо розглянуто особистість видатного козацького ватажка та події напередодні його гетьманування.

За життя І. Каманін зібрав велику колекцію документів з історії Хмельниччини, багато з яких було опубліковано у IV томі III частини “Архива Юго-Западной России”, виданому у 1914 році. Праця мала назву “Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого”. Тут було вміщено вступну статтю вченого “Участие южно-русского населения в возмании Богдана Хмельницкого”, іменний та географічний покажчик. Перед цим І. Каманін видав окремий збірник джерел “Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг.” (1911 р.). Сьогодні велика колекція копій документів XVII–XVIII ст., зібрана вченим у польських, російських та українських архівах, зберігається у його особовому фонді у ЦДІА України (м. Київ) [23, спр. 5-11, 17-54].

Перші праці І. Каманіна з історії Хмельниччини датуються 1888 роком: саме тоді вчений звертає увагу на особистість гетьмана. Це

окреме видання “Богдан Хмельницький, гетьман” (1888 р.) та невеликі розвідки у журналі “Київська старовина”: “Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком” і “Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях”. Перше дослідження – це науково-популярне видання, у якому автор наводить біографічні відомості про Б. Хмельницького, розглядає події його гетьманування, зокрема війну з поляками. Цінним моментом наступних двох робіт є цікаві подробиці з історії національно-визвольної війни на фоні загальновідомих положень. Так, у праці “Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком”, на основі трьох документів з московських архівів, розглянуто відносини гетьмана з російським царем до і після Переяславської Ради та політичну ситуацію у регіоні у 1656–1657 роках. Зокрема дізнаємося, що український гетьман намагається отримати підтримку і покровительство Олексія Михайловича для запорожців ще у 1649 році, продовживши переговори через три роки, а події 1654 року були його рішучим кроком, спричиненим боротьбою сусідніх з Україною держав [17, с. 18-19]. Документи вчений додає до статті. У іншій розвідці основна увага автора звернена на ставлення киян до козацького ватажка та місце Києва у національно-визвольній війні козацтва. Цінною тут є інформація про політику Б. Хмельницького щодо міста та включення у зміст статті текстів першоджерел – 5 універсалів останнього для Києва.

Взагалі, щодо особи Б. Хмельницького І. Каманін висловив багато різних гіпотез, які нажаль часто є необґрунтованими і можуть бути сприйняті лише як припущення, а не реальний історичний факт. 27 квітня 1897 року на засіданні Товариства Нестора-Літописця вчений виступив з повідомленням “Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан”, у якому вперше висловив заперечення походження гетьмана з одного з шляхетських родів Люблінського воєводства чи середовища молдавських господарів. На основі документів з актових книг Київської ратуші, І. Каманін припустив, що майбутній гетьман походив з роду багатого київського міщанина-хліботорговця Богдана Петровича Хмеля, який можливо був братом його батька [7, с. 18]. Цей здогад вчений розвинув далі у наступній роботі “Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, яка увійшла до видання “Сыну Украины. Сборник статей, поднесенный В. Б. Антоновичу” (1906р.). Аналізуючи документи, зокрема грамоту короля Сигізмунда від 24 травня 1628 року, грамоту царів Івана і Петра Олек-

сійовичів на підтвердження володінь Києво-Братського монастиря 1694р., польський літопис Іоакима Єрлича 1620р. та помянник Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, вчений намагається узагальнити відомості про предків Б. Хмельницького. Він доводив, що гетьман походив з київських міщан Хмелів і був спадкоємцем маєтку на Подолі, який передав місцевому братському монастирю. Шляхетство ж гетьмана було набутим, спричиненим впливом соціальних і політичних обставин його часу. Цим він пояснював надзвичайно велику прихильність Б. Хмельницького до Києва та його духовного життя. Намагаючись реконструювати інформацію про батьків гетьмана, він припустив, що його мати була черницею Михайлівського монастиря у Києві, де померла близько 1619 року. Це наштотувало І. Каманіна на думку, що Михайло Хмельницький помер раніше цього часу і тому не міг брати участі у Цецорській битві 1620 р. На доказ цього, він наводить відомості з польського літопису 1620 р., де імені останнього у списку загиблих немає, а згадується лише “Струс, староста хмельницький”.

Крім того, як видно зі змісту розвідки “Епізоди и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, вчений зібрав деякі відомості про Д. Чаплинського, конфлікт з яким вважають приводом до початку боротьби козаків з Польщею. Дослідник вважав, що дану подію неправомірно вважати причиною національно-визвольної війни і наголошував, що у літописах вона була оповита зайвими чутками.

До речі слід відмітити, що стаття “Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды київських мешчан” згодом була доповнена і передрукована українською мовою у “Записках Українського Наукового Товариства у Києві” [20, с. 72-77].

Підсумовуючи дослідження І. Каманіна, присвячені особистості Б. Хмельницького, можемо сказати, що вчений досить сильно ідеалізує свого героя, як раніше гетьмана П. Сагайдачного. Намагаючись довести свої думки, він часто іде врозріз з загальноприйнятими традиціями та висновками інших істориків, що викликає справедливу критику науковців.

Окремо ми розглянемо дослідження І. М. Каманіна, у яких висвітлюються події національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Першим серед них було повідомлення “Новыя данныя о борьбе съ Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого” [16, с. 157-158], приурочене до 250-ліття початку даної історичної події. У ньому автор

аналізує “Краткую летопись о войнах поляков с козаками в 1647–1656 гг.”, визначаючи її джерелознавче значення. Більш детально даний документ І. Каманін розглянув пізніше, зробивши його об’єктом нової розвідки [11, с. 1-13], на початку якої вказав на недостатню дослідженість періоду Хмельниччини: “многие вопросы этого периода далеко еще не могут считаться вполне выясненными, а факты прочно установленными; ... только с недавнего времени начинается строго критическая, научная разработка материала, относящегося ко времени борьбы казачества с Польшей” [11, с. 1]. Цінність джерела, на думку вченого, полягає у тому, що його автором був безпосередній очевидець та учасник подій, тому із твору вдалося виділити нові раніше невідомі подробиці. Це зокрема відомості про похід поляків на Крим у жовтні 1647р. та його значення для війни Б. Хмельницького, події, що передували її початку та початкову мету гетьмана, подробиці основних битв, зокрема Корсунської і бою в районі м. Острополь у 1649р.

Хронологічно продовжуючи дослідження даної теми, І. Каманін у 1910р., друкує працю “Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651г.”. На думку вченого, ця подія була лише епізодом багатовікової боротьби української й російської нації з польською. Українці у цьому протистоянні відстоювали свою національну незалежність від ополячення, свою православну віру – від католицизму і свою особисту волю від панського поневолення [5, с. 5]. Цього ж року він виступив з доповіддю, у якій розглянув збірник актів 1654–1667рр., який видала Віленська Археографічна Комісія [15, с. 88-89].

У 1913 році на сторінках “Военно-исторического вестника” з’являється стаття І. Каманіна “Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн”, яку, як доповідь, він прочитав на засіданні Київського відділу Імператорського Російського Военно-Історичного Товариства. Через рік ця стаття стала передмовою укладеної вченим III частини IV тому “Архива Юго-Западной России”. Зі змісту даної статті ми можемо довідатися про загальноісторичні погляди вченого та його точку зору стосовно козацького періоду.

Епоху Б. Хмельницького він вважав “высоко знаменательной в русской истории” подією, яка являється “гранью в жизни народов, населявших Русскую равнину в XVII веке”. І. Каманін наголошував, що значну роль в історичному розвитку народу відіграють економічні умови, які обумовлюють внутрішню організацію суспільства та дер-

жави. Але поряд з цим віддано належне “требованиям духа”, тобто політичним, культурним та морально-психологічним факторам, що сприяють руху народів по шляху прогресу до вищої цілі, відомої лише Богу. На початок XVII століття на Руській рівнині сформувалося дві великі нації Російська та Польська, які прагнули до панування над цією територією. Польська нація на той час мала перевагу і прагнула приєднати до себе південну та західну частину російської нації. Як бачимо вчений не вживає щодо даного народу поняття “українці”, так само як і поняття “Україна”, замінюючи його відповідно поняттями “Южная Россия” і “Малороссия”. Населення України висловило протест, ставши осередком боротьби. У цьому дослідник вбачав історичне значення епохи Б. Хмельницького та інтерес до неї. Обов’язком історика він вважав “изучение эпохи Хмельницкого даже до самых малых причин восстания”, тому ставить собі за мету проаналізувати причини національно-визвольної війни [19, с. 6]. Як і більшість сучасних істориків, І. Каманін дотримувався думки, що вона була не раптовим, а викликаним сукупністю закономірних причин явищем, що охопило усі стани українського населення. Їй передували козацькі повстання кінця XVI століття та Люблінська унія, наслідком яких став розкол населення краю на два ворожі табори: польсько-католицьке велике дворянство і духовенство та місцеві російсько-православні стани (дрібнопомісне дворянство духовенство, міщанство, селянство та козацтво). Він здійснив детальну характеристику кожного стану від шляхти до селянства напередодні 1648 року і, як висновок, визначив основну причину національно-визвольної війни 1648-1657 років: “тяжелое положение в настоящем и память о былых вольностях недавно потерянных в западных воеводствах, а ужас перед наступающим порабощением в восточных и южных, и были главной причиной всеобщего восстания в 1648 году, когда Хмельницкий призвал народ сбросить с себя польско-панское иго” [19, с. 18-19]. Поряд цим зазначено, що козацтво на той час стало уже самостійним сформованим станом – виразником інтересів та центром об’єднання народних мас для боротьби за визволення.

Останньою науковою працею І. М. Каманіна з історії Хмельниччини стала стаття “Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией”, опублікована у 1916 році, вперше надрукована 1913 року. Тут вчений аналізує зміст найголовніших угод гетьмана, зокрема Зборівський та Білоцерківський договори, Переяславську

угоду, а також інструкції польським послам та договір з шведським королем, які не були підписані. Учений зазначає, що договори з козаками з боку Польщі носять спочатку односторонній характер і їх наслідком є підтвердження та зміцнення здобутих останніми прав, а їх кількість свідчить про зростання сили козацтва, з чим Польща мала рахуватися. "... на южной окраине Польши, – пише дослідник, – незаметно выросло государство с русским православным населением вырабатывавшим собственные органы государственной жизни: собственное управление, суд, войско, церковь и проч." [8, с. 95]. Розглядаючи зміст Зборівського договору 1649 року, І. Каманін безперечно перебільшує його значення, оскільки вважає, що "южно-русское население получает самую широкую автономию" і "требования населения удовлетворялись таким образом вполне". Білоцерківську угоду справедливо названо невігідною для козацтва. На думку вченого, саме її умови, в поєднанні з ненадійністю татар, змусили Б. Хмельницького просити у 1652 році покровительства російського царя. Оцінюючи Переяславську угоду, вчений зазначив, що у її основу було покладено умови Зборівського договору, і схилився до думки, що об'єднання з Московією було простим приєднанням ("подданством государю").

Поряд з цим оговорено причини початку нових переговорів гетьмана з Польщею та Швецією у 1656 році. Але, проаналізувавши зміст запропонованих козакам угод, вчений зробив досить суперечливий, на наш погляд, висновок: "... со стороны их выгоды или невыгоды для Малороссии, ... ни одно из договаривающихся государств не предлагало более выгодных условий, как Московское государство, и ни одно из них так строго, как оно, не исполняло своих обязательств" [8, с. 106]. Цікавим є зауваження І. Каманіна про наявність у Б. Хмельницького планів досягнення незалежності України і розриву з царем, які він вважав безперспективними. Єдиновірний шлях для зміцнення козацької держави він бачив у примиренні з Московією.

Неодноразово підносячи заслуги українських гетьманів, вчений також звернув увагу на постать Івана Мазепи, хоча пов'язані з ним історичні події окремо не розглядав. 1888 роком датується його повідомлення "Загоровский и Мазепа", у якому він представив документ, що підтверджує один з фактів біографії гетьмана, а саме амурні пригоди останнього, що стали сюжетом літописів, історичних та літературних творів. До речі, з'ясуванню витоків та історичної достовірнос-

ті данного факту вчений присвятив окрему розвідку у журналі “Київська старовина” [12, с. 522-535].

Крім того, у 1898 році І. Каманін пише рецензію на працю Ф. М. Уманця “Гетьман Мазепа”, у якій погоджується з позитивними характеристиками особистості гетьмана та його діяльності. При цьому зазначено, що матеріалів з даної теми недостатньо, тому перегляд спірних питань стосовно особистості та історичного періоду І. Мазепа є актуальним [6, с. 108-115].

Підсумовуючи усе вище сказане, можемо зробити наступні висновки. Незважаючи на велику кількість суперечливих і почасти необґрунтованих суджень, ідеалізацію історичних особистостей, наукові студії І. М. Каманіна є великим внеском в українську історіографію. Історія козацтва XV–XVII століть у його працях знайшла досить глибоке ґрунтовне висвітлення. Пріоритетними проблемами для вченого стали: витоки українського козацтва та його економічна еволюція (зокрема козацьке землеволодіння), гетьманування П. Сагайдачного, національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького та власне особистість гетьмана, постать І. Мазепа. Основою усіх його наукових студій став значний масив маловідомих архівних джерел, актового матеріалу, що робить їх особливо цінними. Дослідник першим серед істориків робить спробу пов’язати процес виникнення і формування козацтва з економічними факторами, не відкидаючи при цьому політичних, культурних та морально-психологічних чинників.

У поглядах І. Каманіна на історію козащини простежуємо вплив авторитетних учених кінця XIX століття М. Максимовича та В. Антоновича, оскільки він використовував праці та епістолярну спадщину останніх. Прикметним є те, що, досліджуючи козацьку історію, вчений практично не вживає понять “Україна” та “український народ”, користуючись термінами “Южная Россия”, “Малороссия”, “южная часть русской нации”, “южно-русское население” тощо. Однак та кількість нових подробиць на фоні загально відомих фактів, яку викремлює дослідник, значно збагачує історію і вирізняє його стиль.

Праці І. Каманіна з історії козацтва будуть цікавими дослідникам відповідного періоду минулого українського народу і навіть філологам, дослідникам фольклору та давньої української літератури. Вони займуть достойне місце в джерельному комплексі усіх наукових студій, присвячених козацтву.

Джерела та література:

Василенко М. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна / М. Василенко // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. 1924–1925. – 1926 – Т. 2–3 – 1926. – С. 54–68.

Ємець О. “Труди і дні” Івана Каманіна / О Ємець // Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К.: “Інтел”, 1996. – С. 250–261.

Ємець О. Учень Антоновича – Іван Каманін / О Ємець // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993р. м. Київ. Доповіді і матеріали. – К., 1994. – С. 168–176.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 65. – № 231. – 2 арк.

Каманін І. Битва казаків с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. / Іван Каманін. – К.: Отдел Императорского Русского военно-исторического общества, 1910. – 25 с.

Каманін І. Гетман Мазепа. Историческая монография Ф. М. Уманца. Спб. 1897. Стр. 455 / И Каманін // Киевская Старина. – 1898. – № 3. – С. 108–115.

Каманін І. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. XII. – С. 15–19.

Каманін І. Договори Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией / И. Каманін // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России издаваемый киевской комиссией для разбора древних актов – К.: Типография Н. Крижановского, 1916. – Вип. 2. – С. 93–108.

Каманін І. К вопросу о казацком землевладении / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн. XXI. – С. 3–10.

Каманін І. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца. – 1894. – Кн. VIII. – С. 57–115.

Каманін І. К подробностям о начале войн Богдана Хмельницкого / И. Каманін // Университетские известия. – 1905. – № 5. – С. 1–13.

Каманін І. Мазепа и его “Прекрасная Елена” / И. Каманін // Киевская Старина. – 1886. – № 11. – С. 522–535.

Каманін І. Материалы к “Очерку гетьманства П. Сагайдачного” / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн. XV. – Вип. III. – С. 123–177.

Каманин И. Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668гг.) / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1894. – Кн. VIII. – С. 3–28.

Каманин И. Новые данные для истории казацкой войны в эпоху Б. Хмельницкого (Акты Виленской Археограф[ической] Ком[иссии]) / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1912. – Кн. XXII. – Вып. III. – С. 88–89.

Каманин И. Новые данные о борьбе с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. XIII. – С. 157–158.

Каманин И. Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком / И. Каманин // Киевская Старина. – 1888. – № 7. – С. 18–24.

Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн. XV. – Вып. I. – С. 3–32.

Каманин И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн / И. Каманин // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 4. – С. 5–23.

Каманін І. Походження Богдана Хмельницького / І. Каманін // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1913. – Кн. XII. – С. 72–77.

Любавский М. К. Начальная история малорусского казачества. – К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого И. Каманина / М. К. Любавский // Журнал Министерства Народного Просвещения – 1895. – № 7. – С. 217–244.

Ситник О. Український історик Іван Каманін / О. Ситник // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1991. – № 1–2 (108–109). – С. 115–133.

Центральний державний історичний архів України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 5–11, 17–54.

Надія Якобчук (*Київ, Україна*). **Козацька історія в наукових студіях І. М. Каманіна**

У статті проаналізовано наукові праці І. М. Каманіна з історії козацтва. Узагальнено погляди вченого щодо даного періоду історії України. Розкрито інформаційний потенціал, значення досліджень І. Каманіна та їх місце в українській історіографії.

Ключові слова: І. М. Каманін, наукові праці, козацтво, історія козацтва, джерела, українська історіографія.

Надежда Яacobчук (*Київ, Україна*). **Казачья история в научных трудах И. М. Каманина**

В статье проанализировано научные труды И. М. Каманина по истории казачества. Обобщены взгляды ученого относительно этого периода в истории Украины. Раскрыт информационный потенциал, значение исследований И. М. Каманина и их место в украинской историографии.

Ключевые слова: И. М. Каманин, научные труды, история казачества, источники, украинская историография

Nadia Yakobchuk (*Kyiv, Ukraine*). **History of cossacks in I. M. Kamanin's research studies**

I. M. Kamanin's research studies on a history of cossacks are analyzed in article. The ideas of scientist at this period of a history of Ukraine are generalized. Informational potential, value and place of researches of I. Kamanin in the Ukrainian historiography are determined.

Key words: I. M. Kamanin, research studies, a history of cossacks, sources, Ukrainian historiography.